

Agricultura d'especulació i crisi econòmica. El País Valencià durant els anys trenta (1930-1936)*

per Jordi Palafox Gamir

Bo i reconeixent l'interès de la proposta d'Aldcroft de contrastar a través d'un contrafactual què hauria passat en l'economia internacional en 1919-29 si la Primera Guerra Mundial no s'hagués produït,¹ queda fora de discussió que les conseqüències que tingué sobre les nacions no industrialitzades, exportadores de productes del sector primari, foren d'una importància considerable. Durant els anys del conflicte, i en general fins el 1920, aquestes nacions es beneficiaren extraordinàriament de l'augment de la demanda associada a la contesa, ja que la inflexibilitat de l'oferta a curt termini es traduí en un augment notable dels preus. Això no obstant, des del 1921 l'increment de la producció i les mesures aplicades pels països contendents per a aconseguir la recuperació, van provocar una forta caiguda de les cotitzacions dels aliments i de les primeres matèries. A partir d'aleshores el descens continuat fou una de les principals característiques en l'evolució d'aquest grup de mercaderies de l'exportació, de les quals depenia una gran part de les economies menys desenvolupades per tal d'equilibrar la balança de pagaments.² Efectivament, després de la lleu recuperació de 1922-24, la tendència fou clarament deflacionista i creà un greu desequilibri en les relacions comercials internacionals, ja que la contribució del sector primari en el comerç mundial era al voltant del 60 % (el 40 % d'aliments i primeres matèries i el 20 % de minerals).³

* He d'agrair a Teresa Carnero i a Gabriel Tortella els innombrables suggeriments que han fet als diversos esborranys d'aquest article. La responsabilitat dels errors que hi pugui haver és, òbviament, només meua.

1. D. H. ALDCROFT, *From Versailles to Wall Street* (Londres, Allen Lane, 1977), p. 1.

2. V. P. TIMOSHENKO, *World Agriculture and the Depression*, «Michigan Business Studies», vol. v, núm. 5 (1933), especialment el capítol tercer, «Foreign Borrowings and the Balance of Payments of Agricultural Countries», ps. 49-65.

3. Això no vol dir que la totalitat d'aquests percentatges corresponguessin al comerç dels països no industrialitzats. En el cas del cotó i del blat, que el 1929 suposaven l'11,5 % i el 6,6 % del total del comerç de productes del sector primari, els Estats Units eren els primers exportadors mundials. Amb tot, el comerç entre països industrialitzats i no industrialitzats suposava tres cinques parts del comerç total i, d'altra banda, els 49 països exportadors de productes del sector primari considerats per Triantis representaven el 36 % de tot el comerç internacional. V. P. TIMOSHENKO, *World Agriculture*, ps. 32-48, i S. G. TRIANTIS, *Cyclical Changes in Trade Balances of Countries Exporting Primary Products, 1927-1933* (Toronto, Toronto University Press, 1967), p. 5.

Les relacions entre la crisi econòmica iniciada al final del 1929 i aquesta evolució desfavorable dels països productors i exportadors d'aliments i primeres matèries que, en gran part, coincidien amb els menys desenvolupats, ha estat valorada d'una manera molt diversa en els estudis més significatius sobre la depressió dels anys trenta.⁴ La dificultat principal per arribar a una conclusió unànime en aquest punt resideix en la gran heterogeneïtat de la trajectòria seguida per cada un dels països i els productes, prou difícil de comparar quantitativament a causa del rigor escàs de les sèries estadístiques. Cal afegir-hi, també, l'ús asistèmic en la majoria de les investigacions de les dades disponibles, puix que aquestes s'han centrat en els problemes de les economies industrialitzades⁵ durant aquella etapa. En aquest sentit, i malgrat les crítiques que hom pugui fer a les conclusions el treball de V. P. Timoshenko,⁶ continua essent l'anàlisi més consistent de la interdependència entre les dificultats del sector primari de l'economia mundial durant els anys vint i la gravetat i l'amplitud de la crisi de la dècada posterior.

Segons el seu estudi, la deflació va repercutir d'una manera negativa sobre el desenvolupament comercial entre els països industrialitzats i els no industrialitzats, en generar un factor destacat d'inestabilitat en el panorama econòmic internacional que amplià notablement la importància de la depressió. Durant els anys vint els primers augmentaren molt escassament les importacions procedents dels segons, mentre que aquests darrers incrementaren en una proporció molt més elevada la demanda externa de productes manufacturats. Aquest procés tingué com a conseqüència un desequilibri elevat del romanent comercial entre els dos blocs, el qual, tanmateix, no fou visible en el decenni posterior a la guerra a causa dels quantiosos préstecs concedits per la City i els grups financers nord-americans.⁷

4. En general, els treballs publicats durant la crisi van concedir més importància al paper desenvolupat per aquest procés que les investigacions publicades en els darrers anys. Entre els primers, ultra el de Timoshenko ja esmentat, cal destacar l'Informe d'Ohlin per a la Societat de Nacions, *The Course and Phases of the World Economic Depression* (Ginebra, League of Nations, 1931), especialment ps. 38-59; entre les segones, el llibre d'ALDROFT, ps. 220-228 i l'aportació de C. P. KINDLEBERGER, *The World in Depression, 1929-1939* (Londres, Allen Lane, 1973), ps. 97-107. Podem veure una síntesi dels diferents punts de vista a P. FEARON, *The Origins and Nature of the Great Slump, 1929-1932* (Londres, Macmillan, 1979), ps. 25-27.

5. En aquest sentit, cal subratllar que en les obres més recents no s'ha contrastat detalladament la tesi dominant els anys trenta. Des de l'estudi de Lewis (A. LEWIS, *Economic Survey, 1919-1939*, Londres, Allen & Unwin, 1949, 1970) s'ha concedit més rellevància a la inestabilitat monetària en la deflació que no pas a l'excés d'oferta, però ni Aldcroft ni Kindleberger han demostrat que les conclusions de Timoshenko siguin falses.

6. Per a aquest autor, la deflació agrària dels anys vint hem d'explicar-nos-la en funció del desequilibri entre l'oferta i la demanda, sense que els factors monetaris intervinguin en el procés. D'altra banda, l'inici de la crisi s'hauria produït, segons la seva opinió, per la resposta proteccionista dels països industrialitzats davant l'abandó del patró or en les economies no industrialitzades i per l'explosiva situació agrària en 1929-1930. (V. P. TIMOSHENKO, *World Agriculture*, ps. 1-3). Tal com podem veure en la seva tesi, els desequilibris monetaris, comercials i financers entre Europa i els Estats Units no van desenvolupar el paper rellevant que actualment se'ls atribueix.

7. L'anàlisi que té d'aquesta qüestió ha estat acceptada íntegrament per Aldcroft, el qual ha ofert més informació: D. H. ALDROFT, *From Versailles*, ps. 239-267.

L'inici de la crisi als Estats Units i la disminució paral·lela dels moviments de capital en el mercat mundial va provocar el trencament d'aquest equilibri inestable i l'immediat esfondrament del comerç internacional, el qual, alhora, augmentà la deflació. L'allau de mesures proteccionistes practicades per mirar de superar els problemes interns de diverses nacions⁸ agreujà encara més la ja difícil situació de les no industrialitzades. La immensa majoria veié descendir en un percentatge espectacular el valor de llurs exportacions i, per a contrarestar aquesta tendència, va reduir dràsticament la demanda exterior, augmentant així la importància de les tensions en les economies més desenvolupades. L'estudi de S. G. Triantis, realitzat sobre quaranta-nou països en els quals els productes del sector primari representaven més del 50 % del total exportat, reflecteix les repercussions de la caiguda del comerç mundial en aquests països.⁹

QUADRE 1: Quaranta-vuit països exportadors de productes del sector primari classificats pel percentatge de reducció de llurs exportacions

(1928/29 - 1931/32)	
%	països
65,1-70	Bolívia, Malàisia, Perú
20,1-35	Bulgària, Lituània, Romania, Turquia, Veneçuela
50,1-55	Austràlia, República Dominicana, Estònia, Guatemala, Hongria, Letònia, Mèxic,
50,1-55	Nova Zelanda, Nicaragua
45,1-50	Grècia, Holanda, Panamà, Iugoslàvia
55,1-60	Brasil, Ceilan, Indonèsia, Egipte, Haití, Nigèria
40,1-45	Colòmbia, Equador, Finlàndia, Hondures, Irlanda, Noruega, Paraguai, Polònia
35,1-40	Costa Rica, Dinamarca, Pèrsia, Filipines, Portugal
60,1-65	Argentina, Canadà, Xina, Cuba, Índia, Salvador, Siam
70 +	Xile

Font: S. G. TRIANTIS, *Cyclical Changes in Trade Balances of Countries Exporting Primary Products, 1927-1933* (Toronto, University of Toronto Press, 1967), p. 19. (Hem exclòs l'estat espanyol per les deficiències de les xifres oficials del comerç exterior.)

Malgrat això, les conseqüències d'aquest procés a l'estat espanyol van ser limitades. L'escassa importància del comerç exterior en el funcionament general de l'economia, a causa de la tendència autàrquica de la seva evolució durant

8. Un breu resum de la política comercial adoptada per la gran majoria de països es pot veure a SOCIÉTÉ DES NATIONS, *La situation Economique Mondiale, 1931-1932* (Ginebra, Societé des Nations, 1932), ps. 304-326 i 355. Les mesures proteccionistes al sector primari adoptades per les economies europees van ser estudiades per M. TRACY, *Agriculture in Western Europe. Crisis and Adaptation since 1880* (Londres, Jonathan Cape, 1964), ps. 117-221.

9. La selecció de Triantis fou feta probablement en funció de la disponibilitat de xifres estadístiques fiables, ja que en aquells anys, fora de dotze països (Àustria, Alemanya, Bèlgica, Txecoslovàquia, França, Holanda, Itàlia, el Japó, Suècia, Suïssa, el Regne Unit i els Estats Units), la resta tenien una balança comercial en la qual els productes del sector primari representaven més del 50 % del total exportat (V. P. TIMOSHENKO, *World Agriculture*, p. 35). Això no obstant, en la relació de Triantis Holanda, hi és inclosa (S. G. TRIANTIS, *Cyclical Changes*, p. 5).

aquest període, aïllà en gran mesura la trajectòria espanyola de la conjuntura mundial.¹⁰ A aquest fet fonamental se sumà el comportament de les exportacions durant la crisi, el qual, en termes comparatius, hem de considerar excellent. Les deficiències de les xifres oficials del comerç exterior han exagerat les influències de la situació internacional a l'estat espanyol, però tot permet de pensar que el descens de l'exportació fou en realitat molt més disminuït del que mostren les estadístiques. El següent quadre reflecteix aquest fet, que ja vaig constatar, amb resultats provisionals, en un article anterior.¹¹ Com podem veure, la disminució és inqüestionable, però la seva profunditat, dins l'ampli grup de països inclòs en el quadre 1, és força moderada.¹²

QUADRE 2: Evolució estimada de les exportacions de l'estat espanyol durant la crisi

<i>(milions de pessetes paper)</i>		
<i>any</i>	<i>total exportat</i>	<i>índex (1929 = 100)</i>
1929	2.114,8	100,00
1930	2.691,7	127,3
1931	2.888,8	136,6
1932	2.059,3	97,4
1933	1.736,2	82,1
1934	1.658,7	78,4
1935	1.514,1	71,6

Font: Calculat a partir de J. PALAFOX, *La gran depresión...*, p. 45-46.

10. Podeu veure una argumentació més detallada d'aquest punt a J. PALAFOX, *La depresión económica de los años treinta y la crisis industrial española*, «Investigaciones Económicas», núm. 11, ps. 45-46.

11. J. PALAFOX, *La depresión económica*, p. 11. Als resultats obtinguts en aquell article, s'ha restat el factor nòlit calculat per al 1913, traslladant-lo mitjançant un índex de nòlits corregit per l'índex de preus dels productes d'exportació. (Índex de nòlits d'E. L. ISSERLIS, *Index of Tramp, Shipping, Cargoes and Freights*, JRSS 1938, citat per B. R. MITCHELL i P. DEANE, *Abstract of British Historical Statistics*, Cambridge, CUP, 1962, p. 224; preus: H. PARIS EGUILAZ, *El movimiento de los precios en España*, Madrid, CSIC, 1943, p. 133.) He d'agrair a Leandro Prados el seu ajut en aquest punt. A ell dec l'estimació del factor nòlit per al 1913. La responsabilitat de l'ús arriscat que s'ha fet dels càlculs és, tanmateix, meva.

12. Hi influí d'una manera rellevant el manteniment de les exportacions de taronges fins el 1932, que van passar a representar entre una cinquena part i una quarta part del total. La desvaloració de la pesseta i la política comercial dels governs de la República tingueren, també, un paper destacat en aquest sentit. Un resum de la importància d'aquests dos darrers factors es poden veure a A. VIÑAS, J. VIÑUELA, E. EGUIDAZU, C. F. PULGAR i S. FLORENSA, *Política comercial exterior en España, 1931-1975* (Madrid, Banco Exterior de España, 1979, 2 vols.), vol. I, ps. 79-94.

Tenint en compte la importància de l'exportació agrària al País Valencià, els efectes de la crisi del comerç exterior sobre la seva economia havien d'ésser especialment greus. En els anys trenta era, potser, l'única zona de l'estat on les relacions amb l'exterior tenien un paper destacat —i fins i tot decisiu— en la formació dels preus d'uns productes al conreu i a la comercialització dels quals estava vinculada una gran part de la població activa. Des d'aquesta perspectiva, l'interès del taronger és superior al de la resta dels conreus, tant per la seva importància en el si de l'economia valenciana —i de l'exportació espanyola— com, i sobretot, perquè els mercats europeus absorbien gairebé tota la producció comercialitzable.¹³

Tanmateix, les primeres dificultats no es plantejaren en el sector dels cítrics. Els problemes van començar el 1930, quan els Estats Units —dins l'Aranzel Hawley Smoot— van elevar en el 60 % la tarifa sobre les cebes i França va anunciar una contingència d'una gran part de les seves importacions agràries —el vi comú espanyol inclòs. Si la decisió nord-americana no tingué conseqüències greus, puix que els països europeus absorbien la major part de l'exportació d'aquell producte, no va passar el mateix amb les mesures franceses. Durant els anys anteriors una gran proporció del vi comú embarcat al port de València era destinat al mercat francès.¹⁴ Davant d'això, la Unió de Viticultores de Levante i la Unió Nacional de Viticultores —dins la qual la primera era una de les seves organitzacions més rellevants— van convocar diverses reunions, atesa «la situació tan angustiosa por la que atraviesa la viticultura».¹⁵

13. Tal com va escriure Luis García Guijarro, «apenas un 8 por 100 se consume en el mercado interior, destinándose el 92 por 100 restante a la exportación» (*La exportación agrícola española y su importancia en el comercio exterior*, Madrid, Suc. de Rivadeneyra, s.a., p. 6.) Un altre bon coneixedor del sector dels cítrics, Max Linniger, insisteix també en aquest punt i arriba a calcular en alguns períodes la producció a través de les quantitats exportades (M. LINNIGER GOUMAZ, *L'orange d'Espagne sur les marchés européens. Le problème oranger espagnol*, Ginebra, Ed. du Temps, 1962, p. 73.)

14. Exportacions de vi comú pel port de València

anys	(milions de litres)		
	total (1)	a França (2)	percentatge (2)/(1)
1920-22	266,8	188,1	70,5
1923-25	236,5	152,1	64,3
1926-28	389,5	289,8	74,4
1929-31	256,7	202,1	78,7

Font: *Memoria(s) de la Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación de Valencia*. Anys respectius.

15. *Asamblea Nacional de Viticultores. Conclusiones*, «El Agrario Levantino», núm. 35 (maig de 1930), p. 7.

D'altra banda, dins l'assemblea nacional la minoria vinícola dirigida pel valencià Garcia Berlanga donà suport a la conclusió aprovada per les organitzacions esmentades de sol·licitar el trencament del conveni comercial vigent amb aquell país.¹⁶ El major pes dels interessos lligats amb les taronges i la favorable evolució de les exportacions de la resta de productes durant aquest any restà, tanmateix, un important suport a les reivindicacions dels viticultors,¹⁷ els quals trobaren a termini mitjà solucions alternatives a molts de llurs problemes en l'Estatut del Vi, que va recollir una gran part de les que havien estat llurs reivindicacions durant decennis.¹⁸

Després de l'anunci i la posterior posada en pràctica de la contingència d'importacions per part de França, el deteriorament progressiu de la conjuntura econòmica a Europa féu que la inquietud per les possibles repercussions al País Valencià augmentés. L'abandó del patró or a la Gran Bretanya i la immediata i intensa devaluació de la lliura esterlina pel setembre de 1931 van provocar una notable preocupació a causa de les seves conseqüències potencials sobre les exportacions al mercat britànic, principal consumidor exterior de taronges, arrossos i cebes. L'expectació suscitada es concretà el 28 de setembre en una assemblea d'entitats econòmiques valencianes a la qual assistiren pràcticament la totalitat de les organitzacions vinculades amb els coneus d'exportació. Aquesta assemblea havia estat convocada amb la finalitat de «ponerse de acuerdo para hacer frente a las necesidades de la agricultura, sobre todo de la producción naranjera, amenazada por las difíciles circunstancias por las que atravesamos» i d'«estudiar la manera de salvar a los agricultores valencianos de la ruina de la que están amenazados».¹⁹

16. Asamblea Nacional, *Diario de Sesiones* (1930), sessió 69 del 5 de novembre, ps. 2.797-98. El tema es tornà a plantejar el mes de desembre. Vegeu Asamblea Nacional, *Diario de Sesiones* (1930), sessió 86 del 4 de desembre, ps. 2.831-32.

17. El de la Cambra Agrícola de València, per exemple, que assenyalava: «Esta Cámara comprende los fundamentos de los que tal demanda hacen; también estima que por parte de Francia se ha vulnerado el tratado de comercio existente, pero comprenden asimismo que la denuncia del tratado no beneficiaría en nada a los que lo piden y en cambio perjudicaría notablemente a otros sectores de la producción de exportación. Reciente está la experiencia de hace cinco años, que estuvimos sin convenio comercial con dicha nación, y los enormes perjuicios que sufrimos en esta región de Levante, especialmente los productores de naranja (El tratado comercial con Francia, «El Agrario Levantino», núm. 38, juny de 1930, p. 6).

18. Decret del ministeri d'agricultura, indústria i comerç del 8 de setembre de 1932, clevat a llei el 26 de maig de 1933. En aquesta llei es potenciava notablement la lluita contra el frau i es determinava l'ús exclusiu de l'alcohol vínic per als usos de boca. Les peticions dels viticultors havien començat els darrers decennis del segle anterior i no van ser recollides per l'administració fins el 1926 a través de la llei de Vins d'aquell any. Per a l'origen dels problemes de la viticultura, vegeu T. CARNERO, *Expansión vinícola y atraso agrario, 1870-1900* (Madrid, Ministerio de Agricultura, 1980). La seva evolució durant els anys vint en Confederación Nacional de Viticultores, la podeu veure a *Memoria. Resumen de la actuación de esta entidad desde su constitución, 29 de noviembre de 1924 a 31 de diciembre de 1928* (Madrid, Tip. de El Financiero, 1929), i també a *La Cámara Agrícola de Valencia a los agrarios españoles. El problema vitivinícola ante el Consejo de la Economía Nacional* (València, Imp. Hijo de F. Vives Mora, 1926).

19. CEEV, *Memoria e informe sobre la situación y la necesidad de la exportación valenciana ante la crisis europea destinada a los parlamentarios valencianos. Confidencial* (València, octubre de 1931, mecanografiat), ps. 1-2 (Arxiu CEEV, informe 100).

Malgrat aquestes perspectives tan negres manifestades pel president de la diputació de València, organitzador de l'assemblea, el contingut de la majoria de les intervencions reflecteix que no hi havia problemes greus en aquells moments. Tant García Guijarro, representant de la influent Unió Nacional de la Exportación Agrícola, com Mora Berenguer, que hi assistia en nom de la no menys poderosa Cambra Oficial Agrícola de la Província de València, van mostrar un considerable optimisme davant l'esdevenidor.²⁰ De fet, només algunes agrupacions d'exportadors van mostrar llur preocupació davant els efectes que podia tenir la decisió britànica, insistint en la necessitat de fomentar el mercat interior i evitar la sortida de fruita de baixa qualitat.²¹

Que pel setembre de 1931 no s'hagués produït un col·lapse de les exportacions i que un any després la situació no hagués patit canvis substancials²² no implica que fos la mateixa que la del decenni anterior. A partir del 1931 els preus dels productes valencians en els principals mercats europeus van tenir un lleuger però sostingut descens, mentre que les mesures de restricció a la llibertat comercial augmentaren sensiblement.²³ D'altra banda, la proclamació de la Segona República Espanyola va permetre increments salarials remarcables, que, en no poder ser traslladats sobre els preus, van repercutir sobre els beneficis dels conreadors i els comerciants.²⁴ Això no obstant, fins al final del 1932 la forta tendència a la baixa de la pesseta i les elevades taxes de beneficis que s'obtenien van permetre absorbir, sense gaire dificultat, aquests efectes. Tanmateix, a partir del començament del 1933 la conjuntura patí una transformació profunda. Al canvi de tendència de la cotització de la pesseta, estabilitzada entorn de les quaranta pessetes per lliura esterlina des de feia mesos, se sumaren l'entrada en vigor l'u de gener de la nova tarifa britànica sobre l'aròs, acordat a mitjan any anterior pels països del Commonwealth dins l'ampli règim preferencial que fixà la Conferència d'Ottava, l'anunci de la quantia de la tarifa sobre les taronges, acordat també a Ottawa i que s'aplicaria a partir del primer d'abril, i la glaçada d'una part de la collita d'aquest producte al co-

20. L'argumentació de García Guijarro mereix d'ésser recollida com a mostra de l'endarreriment social que hi havia. Segons el seu plantejament, àmpliament compartit, «nuestros agricultores no deben temer la pérdida del mercado inglés, porque los ingleses tienen como base de su alimentación la naranja y no la tienen como artículo de lujo» (CEEV, Memoria e informe, p. 2).

21. *Id.*, p. 4.

22. *La situación económica en Valencia*, «Boletín de la Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación», xxxi, núm. 365 (setembre de 1932), ps. 4 i ss. L'absència de notícies en aquest sentit a la premsa diària és també un fet remarcable.

23. Pel gener de 1931 la majoria dels països del nord d'Europa van augmentar els seus aranzels sobre les taronges i pel novembre d'aquell any Bèlgica adoptà la mateixa decisió. D'altra banda, pel febrer de 1932 la Gran Bretanya posà en vigor un augment del 10 % *ad valorem* sobre totes les seves importacions a través de la Import Dutie Act.

24. Les escasses xifres que he pogut trobar sobre aquest punt reflecteixen que el creixement salarial en el sector dels cítrics fou d'un 30 % en la majoria de les categories. Cf. *Temporada naranjera 1930 y 1931. Contrato colectivo de trabajo concertado por la representación del sindicato de exportadores de frutas y las sociedades obreras de agricultores, femenina, carpinteros de envases, etc. de Alcira* (exemplar mecanografiat, Arxiu CEEV) i *Bases de trabajo para la temporada naranjera 1931-32* (exemplar mecanografiat, Arxiu CEEV).

mençament de l'any. A partir d'aleshores els problemes de l'agricultura valenciana d'exportació foren continus.

Les conseqüències de la nova tarifa sobre l'arròs foren immediates. Tot i que el percentatge de la producció espanyola que s'exportava no era gaire elevat, cal tenir en compte que la major part procedia de les comarques arrossaires del País Valencià, i, d'aquesta producció, més de la meitat anava destinada al mercat britànic.²⁵ Al canvi vigent, l'import de nou xílings i sis penics per ctw. (50,7 kg) suposava 37,6 pessetes per qm, xifra superior al preu de venda de l'arròs amb pel·lofa en l'estat espanyol, el qual, en aquells moments, oscil·lava entre les 30 i les 33 pessetes per cent quilos. Davant la impossibilitat de continuar les exportacions, les protestes i les pressions dels conreadors d'arròs van sorgir de nou. Igual com anys abans,²⁶ el seu objectiu principal fou aconseguir que el govern subvencionés l'exportació de les quantitats que el mercat interior no podia absorbir als preus vigents. D'aquesta manera, pocs dies després d'entrar en vigor la nova tarifa —el 14 de gener— se celebrava una assemblea arrossaire a la Cambra Agrícola per tal d'exigir la subvenció governamental.²⁷

25. Les exportacions d'aquest producte durant els anys trenta van evolucionar de la manera següent (en milers de tm):

any	estat espanyol	port de València (1)	València-Gran Bretanya (2)	Percentatge 1/2
1931	37,8	33,5	20,2	60,3
1932	39,3	36,5	22,0	60,2
1933	8,5	8,0	1,3	16,2
1934	45,8	45,6	22,8	50,0
1935	25,2	20,9	4,8	23,0

Font: *Memoria(s) Cámara de Comercio, Industria y Navegación de Valencia*. Anys respectius.

26. Les peticions d'ajut al govern per part dels arrossaires constitueixen quasi una constant a partir de les repercussions de la depressió agrària del darrer terç del segle XIX. I el 1927, als problemes ja existents s'afegí la puja de la cotització de la pesseta, cosa que provocà una crisi de les mateixes característiques que l'originada per la mesura britànica, solucionada també d'una manera semblant. Podem veure una síntesi dels problemes d'aquest any a J. PALAFOX, *Crisi econòmica i resposta política al País Valencià durant els anys trenta*, DD.AA., *Raons d'identitat del País Valencià* (València, E. Climent, 1977), ps. 129-157 i 140-141. Les conseqüències de la gran depressió sobre l'arròs valencià, a T. CARNERO, *Crisi i burgesia conservadora durant la Gran Depressió: el País Valencià, 1879-99*, «Estudis d'Història Agrària», núm. 1, ps. 98-116.

27. *Asamblea Arrocerca celebrada el 14 de enero en la Cámara Agrícola*, «El Agrario Levantino», núm. 69 (gener de 1933), ps. 2-3. La intervenció que hi tingué Berenguer demostra l'íntima relació entre els interessos arrossaires i els cítrics. A diferència de la proposta feta pels viticultors el 1930, Berenguer assenyala que «ante todo [...] debía de tratarse con Inglaterra conciliadoramente para obtener, si era posible, alguna condición favorable a nuestros arroses; pero nunca tomar ninguna medida en contra de sus importaciones porque además de que en reciprocidad podría afectar ruinosamente a otros artículos de nuestra economía que se exportan a gran escala a dicha nación, los españoles debían estar agradecidos a la generosidad de trato que en lo comercial han recibido siempre de los gobiernos ingleses» (*Asamblea Arrocerca*, p. 2).

Durant els mesos que seguiren les pressions van anar en augment, fins que, el mes de març, arribaren al punt culminant. Durant aquest mes la premsa de la ciutat de València va publicar, amb una periodicitat quasi diària, els escrits de protesta dels grups afectats juntament amb les anàlisis i les alternatives dels seus representants més destacats.²⁸ Totes les opinions mantingudes coincidiren a remarcar que l'única solució era crear un organisme, obligatori per a tots els productors, que fes possible recaptar una taxa que, juntament amb les aportacions a fons perdut del govern, subvencionés la venda a l'exterior de l'excedent necessari per a mantenir el preu a tot l'estat. És a dir, la mateixa que es va aplicar el 1927 quan la puja de la pesseta va impedir-ne l'exportació. El Consorci Nacional Arroceros, desaparegut uns anys abans amb l'acord de tots els interessats, tornà al primer pla de l'actualitat.²⁹

El poder dels arrossaires permeté d'aconseguir amb una notable rapidesa llurs objectius. El mes de maig hom promulgava el decret de creació de la Federación Sindical de Agricultores Arroceros de España, d'afiliació obligatòria per als conreadors d'arròs, la qual quedà encarregada de «*fixar el precio de venta mínimo remunerador para el arroz*» i «*conceder compensaciones a la exportación*». Al mateix temps, quedava prohibit «*en todo el territorio nacional la acotación de nuevos terrenos para dedicarlos a arrozales*».³⁰ Tal com podem deduir, amb això es tractava d'impedir l'excés de producció, discriminant les zones més competitives on els costos de producció eren inferiors,³¹ i mantenir la rendabilitat a través d'un preu intervingut, superior al que resultava del lliure joc de l'oferta i la demanda i de l'exportació subvencionada d'una part de la collita.

Les cotitzacions mínimes establertes per als anys següents a cada una de les zones que el decret fixava posen en relleu els avantatges aconseguits pels arrossaires, indubtablement un dels sectors de la classe dominant del País Valencià més influent davant l'administració central.

28. Especialment «Las Provincias», que va crear una secció especial titulada «La ruina de la producción arroceras». Això no obstant, de feia anys, aquest diari havia defensat la necessitat de crear una organització cooperativa de productors. Vegeu, com a exemple, *La ruina de la producción arroceras valenciana*, «Las Provincias» (27-IX-1931).

29. La petició que desaparegués el consorci no ha de portar a suposar que no hi hagués problemes importants en el conreu. Tal com va remarcar Manuel Ordeig el 1930, la crisi «*del arroz es debida a que se produce caro, que para abaratar la producción es necesario un cultivo más racional [sic] [racional] y el uso de maquinaria apropiada, que la solución de la crisis con primas a la exportación es ficticia y pasajera...*» (*La crisis del arroz*, «Las Provincias», 19-II-1930).

30. Decret del ministeri d'agricultura, indústria i comerç del 17 de maig de 1933 («Gaceta» del dia 19), art. 2n., apartat a i d i art. 12, respectivament.

31. Mentre que a les altres zones productores l'increment mitjà anual de productivitat durant el primer terç del segle xx era del 3,2 %, a València aquest increment arribà només al 0,4 %. I, cosa que és més significativa, a València l'arrendament imputable al cost d'un qm era de 8,86, més del doble del del Baix Ebre (3,84). Cf. M. DE TORRES, *Conferencia de D...*, dentro del cursillo de conferencias sobre el problema arroceros, «El Agrario Levantino», núm. 77 (setembre de 1933), ps. 12-16, 13 i 15. La teoria de la renda de Ricardo sembla que s'ha acomplert al peu de la lletra en el conreu de l'arròs a València.

QUADRE 3: Preu mínim oficial per cent quilos d'arròs amb pellofa

campanya	preu	zones
1932/33	32	totes
1933/34	33	València
	31	Tarragona
1934/35	36; 35,5; 34,5	València, 1a, 2a i 3a zones
	35,5	Castelló
	34	Tarragona
1935/36	36; 35,2; 34,7	València, 1a, 2a i 3a zones
	35,25	Castelló i Alacant
	34,34; 34	Tarragona, 1a i 2a zones

Font: *Memoria de la Federación Sindical de Agricultores Arroceros de España, 1933-1965* (Madrid 1966).

No ens ha d'estranyar doncs que, ja en el resum d'activitats corresponent a l'any 1933, la Cambra Agrícola assenyalés que «*cuantos elementos integran la producción arrocera lograron buena parte de sus anhelos, reflejados en las conclusiones aprobadas por aclamación en sus distintas asambleas y documentos peticionarios*». ³² Sobretot, perquè l'elevació successiva dels preus mínims no fou l'únic ajut rebut. Els arrossaires van aconseguir també una gran quantitat de subvencions directes, que arribaren fins a 26,6 pessetes per qm, i el compromís que una part de la collita aniria destinat a pinsos. Amb totes aquestes mesures, i malgrat la caiguda de les exportacions, la incidència real de l'aranzel d'Ottawa va quedar sensiblement esmorteïda. Tal com anys després escrivien els mateixos interessats, «*no cabe desconocer que se operó una reacción favorable en los precios de venta para los agricultores que llegó a cubrir primero, y sobrepasar después un poco, el coste del cultivo*». ³³

L'aplicació a partir del primer d'abril de la tarifa de tres xílings i sis penics sobre ctw. de taronges no tindria, però, una solució tan favorable. L'entrada en vigor d'aquesta tarifa marcà l'inici d'una de les etapes més difícils per a l'agricultura del País Valencià, que posà de manifest, també, la incapacitat dels sectors socials implicats per a plantejar alternatives progressives als problemes creats per la crisi internacional. Perquè, sense que arribem a negar la importància de la 3/6 —com era anomenada en aquells anys— ni, més en general, la gravetat de les repercussions de la depressió a partir d'aleshores, ni la crisi del sector dels cítrics pot restar separada de les deficiències consolidades pel comportament especulatiu de conreadors i comerciants en el passat, ni el contingut de les propostes dels diversos grups per a superar-la de l'endarreriment de la societat valenciana, del ruralisme selvàtic agreujat pel predomini

32. *La agricultura valenciana en 1933*, «El Agrario Levantino», núm. 81 (gener de 1934), ps. 1-3.

33. *Federación Sindical de Agricultores Arroceros de España, Memoria 1933-1965* (Madrid 1966), p. 31.

blasquista al qual Azaña es referí.³⁴ Fet, aquest darrer, que portaria a la manipulació per part de la dreta dels vertaders problemes per a aconseguir de disminuir el suport electoral de les forces polítiques integrades en la coalició republicano-socialista, provocant així un augment de la insolidaritat que faria encara més difícil cercar alternatives a la situació creada.

Així, quan pel novembre de 1932 hom s'assabentà de l'aprovació de la nova tarifa, les pretensions dels tarongerares apuntaren a una sola direcció: que el govern aconseguís del de la Gran Bretanya que fos anul·lada durant els mesos compresos entre maig i novembre de cada any, de manera que les exportacions del País Valencià no quedessin afectades per aquesta tarifa.³⁵ No volent reconèixer la inviabilitat d'una postura de força davant una potència comercial com la Gran Bretanya,³⁶ prenent ignorar el sentit de les mesures d'Ottawa,³⁷ els dirigents valencians exigirien del govern espanyol que obligués aquest país a rectificar la seva decisió, responsabilitzant-lo més tard de la gravetat de la crisi que patiren les taronges.³⁸

La campanya antigovernamental assolí la màxima intensitat durant el mes d'abril de 1933 (que coincidí, i no pas casualment, amb el període electoral per a cobrir els llocs de regidors segons l'article 29), amb motiu de l'entrada en vigor de la 3/6 i de la promulgació, el dia 5, de l'ordre del ministeri d'agricultura que regulava les exportacions, en la qual, «para poner término a la

34. M. AZAÑA, *Memorias políticas y de guerra* (Madrid, A. Aguado, 1976, 2 vols.), vol. II, p. 494.

35. Immediatament després de tenir coneixement de la tarifa de l'arancel, pel novembre del 1932, la UNEA, el Círculo Frutero i el diputat Samper van enviar telegrams als ministres d'agricultura i d'estat sollicitant l'obertura immediata de negociacions amb la Gran Bretanya perquè fos anul·lat. Una detallada relació de les gestions realitzades per les organitzacions es poden veure a CEEV, *Documentación sobre el problema de la naranja*, (primavera de 1933, exemplar mecanografiat; Arxiu CEEV, sense identificació). Al marge de la seva quantia, la preocupació provocada per la decisió britànica estava basada en la importància del mercat britànic per a les exportacions de taronges del País Valencià. Durant els anys vint, el percentatge sobre el total exportat fou del 54 %.

36. Les exportacions espanyoles a la Gran Bretanya van representar durant aquells anys entre una cinquena i una quarta part del total, mentre que les exportacions britàniques a l'estat espanyol no suposaven sinó el dos per cent de les exportacions totals d'aquell país. Cf. *Estadística(s) del comercio exterior i Parliamentary Papers* (1930-1935).

37. Que durant els anys trenta van ser unànimement considerades com la culminació del desenvolupament polític i fiscal britànic iniciat el 1902 i fins i tot abans. Podeu veure un detallat i excel·lent estudi de la conferència i de les mesures adoptades a I. M. DRUMMOND, *Imperial Economic Policy, 1917-1939* (Londres, Allen & Unwin, 1974), ps. 170-296.

38. Els atacs al govern foren molt nombrosos. Els més durs, atesa la importància del seu autor, foren potser els d'Ignasi Villalonga, per al qual «si hubiéramos tenido hombres de gobierno verdaderamente capacitados —no quiero decir patriotas, porque yo no voy a hacer a nadie el agravio de creer que por una especie de sadismo se complacieran en hacer daño, yo lo atribuyo a la ignorancia, lo atribuyo a falta de preparación, a poco conocimiento de estos problemas— se hubiera podido aminorar, acaso no se hubiera implantado el impuesto célebre del 3,6 y otras medidas» (I. VILLALONGA, *El actual momento de la economía valenciana y su relación con el conjunto de la economía española*, a «Solidaridad Económica Nacional. Ciclo de conferencias sobre la aportación de diferentes regiones españolas a la economía nacional», Madrid, Publicaciones de la Unión Económica, 1934, ps. 101-121, p. 112. Inclòs a J. PALAFOX, ed. *Los años treinta: crisis económica y derecha valenciana*, València, Almadín, 1980, ps. 107-133.

anarquía reinante en el negocio de la exportación naranjera», s'establí un control inflexible en la qualitat de les trameses —en el camp, en els magatzems i en els punts de sortida— i una ordinació dels embarcaments que prohibia la sobrecàrrega dels vaixells.³⁹

El mateix dia que sortia publicada la disposició ministerial tingué lloc a València una assemblea d'alcaldes de les comarques tarongeres, presidida pel de la ciutat, el republicà autonomista Vicent Lambies.⁴⁰ Enmig d'una gran tensió creada pel que «El Pueblo» —òrgan dels republicans autonomistes— havia considerat una provocació i una manca d'interès per part del govern als problemes de les taronges, agreujada per l'ordre de Marcellí Domingo, els reunits decidiren de no acceptar el contingut d'aquesta i nomenar una comissió que lliurés personalment al ministre les conclusions a què havien arribat, la posada en pràctica de les quals era, segons els assistents, l'única alternativa a la crisi. Igual com en altres ocasions, les propostes dels tarongeraires ignoraven totes les dificultats que altres mitjans de comunicació denunciaven,⁴¹ llevat de les provocades per l'aranzel britànic, i tornaven a insistir que aquest fos anul·lat del mes de maig al de novembre o, com a alternativa, que es concedís una subvenció igual al seu import per a totes les taronges exportades a la Gran Bretanya.⁴²

Tal com podem advertir, la diferència de plantejaments era total. Per als afectats, o, almenys, per a llur immensa majoria, el problema central, únic, radicava en les repercussions negatives de la 3/6 vigent des del dia 1 per la inepetititud del govern. Per al ministre d'agricultura i els interessos representats per «El Mercantil Valenciano», calia atribuir l'esfondrament dels preus sobretot al

39. Ordre del ministeri d'agricultura, indústria i comerç del 4 d'abril («Gaceta» del dia 5). En gran part, l'ordre no feia sinó recordar la vigència del decret de l'11 d'octubre de 1930, sistemàticament incomplet des de la seva promulgació.

40. Podeu veure una extensa ressenya —dues pàgines completes— a «El Pueblo» (6-iv-1933).

41. En concret, la caiguda dels preus provocada per l'exportació de taronges que havien resultat malmeses per la gelada del començament d'any i l'enfrontament polític entre la dreta de València i el govern. Tot i que a la ciutat de València aquests aspectes van ser assenyalats gairebé únicament per «El Mercantil Valenciano», una part de la premsa de Madrid —la pro-governamental, segons «El Pueblo»— va dedicar una gran atenció al comportament especulatiu dels tarongeraires. Vegeu, com a exemple, *El problema naranjero*, «El Sol» (7 d'abril), i les declaracions de José María Lano de Espinosa, diplomàtic nascut al País Valencià («El Sol», 15 d'abril), o Tco Sevilla, cap del servei d'estudis del Banco Exterior de España («El Sol», 4 d'abril). Tal com anys més tard escriví Rafael Font de Mora, «*producida la helada comienza el forcejero para dar salida a las producciones adquiridas por el comercio, y luego a las de cada término municipal, para lo que se logró siempre la colaboración de las organizaciones de las localidades en las que el fenómeno ha tenido un carácter más general, ya que no se acepta fácilmente la pérdida de la cosecha y pretenden que el criterio con que se juzga la calidad de la naranja apta para el consumo alcance a declarar como tal la del término que les interesa. Es frecuente también el que se traslade desde zonas afectadas por los frios a las libras de ellos fruta, para que al salir como procedente de éstas últimas alcance mayor precio, lo que sucede hasta que el desprestigio alcanza por igual a toda la producción*» (R. FONT DE MORA, *Comercio de los agrios españoles*, València, Tip. Moderna, 1938, p. 34).

42. Conclusió primera. Al mateix temps, els assistents aprovaren que s'exigís del govern el consum obligatori de taronges per part de l'exèrcit i la disminució de les tarifes de ferrocarril (conclusió segona). Cf. *La asamblea naranjera de ayer*, «El Mercantil Valenciano» (6-iv-1933).

comportament dels exportadors, que, malgrat que la fruita s'hagués glaçat, l'havien exportada igualment, la qual cosa feia necessària la correcció coactiva de les pautes d'actuació de conreadors i exportadors. Atès el caràcter de la discrepància, no ens ha d'estranyar que aquests esdevinguessin una altra vegada acèrrims defensors de la llibertat absoluta d'exportació, de la «*facultad omnínoda que cada cual tiene para producir, para vender y para desenvolverse libremente*», tal com escriví «El Pueblo».⁴³

Davant d'aquesta divergència de criteris i sobretot davant la proximitat de les eleccions municipals, la demagògia tornà a omplir les pàgines d'«El Pueblo», «Las Provincias» i el «Diario de Valencia». Els espectaculars titulars del primer competiren en fanatisme i estupidesa amb els editorials d'aquests dos darrers. Qualsevol argument era considerat vàlid per a atacar la gestió de Marcel·lí Domingo. Des d'assegurar que no estaven disposats a acceptar imposicions de Madrid en uns moments en què es parlava d'estatut d'autonomia,⁴⁴ o que tot era degut a la protecció que Prieto dispensava als minaires asturians,⁴⁵ fins a afirmar que l'actitud del govern era «una traición a las provincias de Levante».⁴⁶ Del que es tractava era de rendibilitzar electoralment els problemes i no de solucionar-los o de determinar-ne les causes. I no hi ha dubte que la dreta valenciana va aconseguir el seu objectiu. Rebutjant que l'actuació de conreadors i exportadors era la que causava la crisi, republicans autonomistes i catòlics agraris van aconseguir el seu suport electoral. A les municipals del 22 d'abril el PURA guanyà 142 llocs i DRV vuitanta. Enfront d'ells, socialistes i radicals socialistes no arribaven a superar, entre tots dos, els noranta regidors. Les conseqüències de la derrota del govern van ser notables. El dia 26 d'aquell mes Domingo acceptava les conclusions que, propietaris i comerciants, havien aprovat en una nova assemblea celebrada el dia 24 —conclusions molt semblants a les de la reunió del dia 5—, cosa que suposava claudicar davant llurs exigències.⁴⁷ La derrota no trigà a ser completa: al cap de poc la disposició del 4 d'abril fou retirada.

Al marge del desenllaç concret de l'enfrontament, l'existència del qual reflecteix l'escàs grau de desenvolupament de la societat valenciana, cal plantejar dues qüestions: d'una banda, la gravetat real de la crisi, i, de l'altra, les causes que la van provocar. Pel que fa a la primera, i tot i que les deficiències de les cotitzacions pagades en el camp impedeixen de desglossar els

43. *La producción naranjera ante los poderes públicos*, «El Pueblo» (7-iv-1933).

44. *No vivimos en un régimen de democracia*, «Las Provincias» (7-iv-1933).

45. Vegeu, per exemple, *Desinterés socialista. Se quiere alimentar la industria del carbón a costa de las naranjas*, «Diario de Valencia» (13-iv-1933).

46. Els titulars de primera pàgina d'«El Pueblo» foren, sens dubte, els més demagògics. Podeu veure, a títol de simples exemples, els números del 9 d'abril, *La agricultura levantina sacrificada a las regiones industrializadas*; 11 d'abril, *Sólo los malos valencianos se someten a que se sacrifique y destruya la riqueza de nuestra región*; i 8 d'abril, *Gobernantes enemigos de Valencia, apoyados por serviles traidores, intentan arruinar la región más próspera*.

47. Conclusiones aprovades a l'assemblea del dia 24 a Madrid, «El Pueblo» (25-iv-1933). Abans d'aquesta reunió i des de l'assemblea celebrada el dia 5 d'abril, van tenir lloc tres assemblees més, que protestaren contra l'ordre ministerial (13, 16 i 21 d'abril. A aquesta darrera, convocada pel ministre, els tarongeraires no s'hi presentaren).

seus efectes sobre els diferents grups relacionats amb el conreu i l'exportació, les xifres recollides pel CEEV permeten de calcular el descens dels ingressos al llarg dels mesos del 1933 en què s'aplicà la 3/6, respecte al mateix període en les dues temporades anteriors.⁴⁸

QUADRE 4: Ingressos nets del sector dels cítrics del País Valencià (abril-juliol) al mercat de Londres (en pessetes)

temporada 1930-31

mes	cotització per caixa	despeses	ingrés net	nombre de caixes	ingrés total
abril	40,84	14,50	26,78	84.828	2.271.693
maig	38,48	14,57	23,90	58.334	1.394.182
juny	36,08	14,51	21,56	7.438	160.363
juliol	—	—	—	—	—
total			25,40	150.600	3.826.236

temporada 1931-32

mes	cotització per caixa	despeses	ingrés net	nombre de caixes	ingrés total
abril	32,15	18,01	14,14	82.263	1.233.898
maig	31,39	17,49	13,90	35.855	498.384
juny	39,96	18,11	16,84	1.640	27.617
juliol	—	—	—	—	—
total			14,69	119.758	1.759.899

temporada 1932-33

mes	cotització per caixa	despeses	ingrés net	nombre de caixes	ingrés total
abril	26,15	19,06	7,09	135.086	957.759
maig	18,60	18,09	0,51	134.025	68.352
juny	18,27	18,15	0,12	40.692	4.883
juliol	13,94	17,71	-3,77	+ 18.598	- 70.114
total			2,92	328.401	960.880

Fonts: Calculat a partir de les dades del CEEV, llevat de les despeses, que he obtingut de la informació sobre nòlits i comissions de R. FONT DE MORA, *Comercio de los agrarios españoles* (València, Tip. Moderna, 1938), i de les xifres de confecció d'una caixa de taronges recollides per L. GARCÍA GUIJARRO, *La situación actual del mercado naranjero en Inglaterra* (Madrid, Unión Nacional de la Exportación Agrícola, 1930), p. 4. (El nòlit suposava aproximadament dos xiflins per caixa, i les comissions el 10 % del preu de venda. En les despeses de confecció he utilitzat la xifra de García Guijarro per a la temporada 1930-31 i les de Font de Mora per a les dues següents. D'abril a juny de 1932 he inclòs el 10 % *ad valorem* —8,18 % real— aprovat per la Import Duties Act pel febrer de 1932. I en la temporada 1932-33 hi ha incorporat l'import del 3/6-2/7 —2/10 real—, equivalent a 2/8 com a terme mitjà.)

48. Les cotitzacions que he utilitzat per a realitzar els càlculs corresponen a les del

Els resultats del quadre 4 posen en relleu la gravetat de la situació. Els ingressos descendiren sensiblement respecte a la campanya immediatament anterior i espectacularment pel que fa a la de 1930/31 (el 46 % i més del 75 % en un cas i l'altre). La crisi que denunciaven els afectats era, consegüentment, un fet indiscutible. Ara bé, les xifres anteriors permeten així mateix de destacar una qüestió de transcendència indubtable per a conèixer els motius del desastre. Tal com podem comprovar, les cotitzacions per caixa durant els mesos en què s'aplicà la nova tarifa van ser molt inferiors a les aconseguides els dos anys anteriors, la qual cosa indica que cal contrastar fins a quin punt el descens dels ingressos era causat exclusivament —tal i com pretenien els tarongaires— per l'entrada en vigor de la 3/6.

Pel que fa a aquest punt, i malgrat que els suposats ficticis comporten sempre una distorsió dels mecanismes econòmics que operen en la realitat, el càlcul dels ingressos hipotètics que s'haurien obtingut si els dos factors externs a l'exportació de les taronges que hi repercutiren negativament (l'alça de la cotització de la pesseta i l'aranzel britànic) no s'haguessin produït, té una utilitat indiscutible per a aïllar la importància relativa de cada un d'ells i mostrar quin hauria estat l'ingrés sense el pes d'aquests dos factors. Al quadre 5 podem veure el resum dels resultats en cada un dels diferents supòsits realitzats que ens permet abordar l'anàlisi de les causes de la recessió.

L'augment dels ingressos, tant totals com per caixa, és en tots els casos notable i, com és obvi, amb tendència creixent a mesura que se suposin condicions més favorables. Les dades del quadre permeten també de mostrar que la influència de l'evolució de la pesseta en el descens fou inferior a la de la tarifa acordada pel Commonwealth: amb el canvi vigent però sense l'existència de la 3/6 els ingressos totals haurien superat els de la temporada anterior —tot i que no haurien arribat als aconseguits a la temporada 1930-31—, cosa que no s'aconsegueix amb el canvi més favorable que correspon al d'aquesta darrera campanya. Ara bé, els ingressos mitjans en els diferents casos tornen

mercat de Londres, de fruita venuda a subhasta, sobre unes quantitats que representaven al voltant de la quarta part del total de les taronges importades per la Gran Bretanya. Es troben a l'Arxiu del CEEV, en fulls sense numerar, amb el títol de *Cotizaciones de media caja de naranja de 300 en el mercado de Londres. Temporada...*, en una carpeta sense identificació. Hi ha inclosa, a més a més de la cotització, la data de la subhasta i el nombre de caixes venudes. Els càlculs realitzats han estat ponderats en tots els casos, i les dades coincideixen amb les publicades per M. DE TORRES i H. PARIS EQUILAZ a *La naranja en la economía española* (Madrid, Sindicato Nacional de Frutos y Productos Hortícolas, 1950), ps. 229-242, els quals, tanmateix, no han inclòs els preus de la temporada 1930-31. El seu ús com a indicador d'aquest article suposa, com és obvi, simplificar la trajectòria seguida pel sector dels cítrics durant els anys trenta. Amb tot, segons la meua opinió, la seva representativitat és prou elevada com per a permetre'n la utilització en aquest sentit.

D'altra banda, i malauradament, les cotitzacions en el camp publicades a la premsa («Las Provincias», «El Mercantil Valenciano») no són utilitzables per a desglossar els efectes de la crisi sobre productors i comerciants. La gran estabilitat que mostren permet de pensar que van ser publicades solament a títol de referència. La compra anticipada de les taronges —generalment a final de setembre— per part dels «corredors» dels exportadors implica, a més a més, un factor de distorsió dels preus publicats, ja que creava un segon mercat impossible de detectar si no era amb l'ajut de la comptabilitat d'algunes explotacions.

QUADRE 5: Ingressos estimats del sector dels cítrics del País Valencià (abril-juliol 1933) en el mercat de Londres

<i>ingressos reals</i>	<i>totals</i> 960.888	<i>per caixa</i> 2,92	<i>increment net per caixa sobre ingressos reals</i>
estimacions			
cotització pesseta 1931-32	1.763.095	5,36	2,44
cotització pesseta 1930-31	2.046.604	6,23	3,31
cotització pesseta 1932-33 sense l'aplicació 3/6	2.608.924	7,94	5,02
cotització pesseta 1931-32 sense l'aplicació 3/6	3.411.139	10,38	5,02
cotització pesseta 1930-31 sense l'aplicació 3/6	3.699.268	11,26	5,02

Font: Calculat a partir de les dades de l'Arxiu CEEV i les mateixes fonts del quadre 4.

a posar en relleu que les repercussions de l'aranzel britànic i/o l'estabilitat del canvi a un nivell superior durant 1932-33 no són suficients per a explicar la profunditat del descens, puix que, ni tan sols en condicions òptimes (inexistència de la 3/6 i canvi equivalent al de la temporada 1930-31), l'ingrés mitjà no hauria igualat el de la temporada anterior, molt inferior, a la vegada, al de la de 1930-31.

A què podem atribuir la part inexplicada de la disminució dels ingressos mitjans? Evidentment, al descens de les cotitzacions per caixa a Londres durant el període considerat, que fou aproximadament del 30 % en relació amb els mateixos mesos de l'any anterior i del 60 % pel que fa als del 1931. Les alternatives que permeten d'explicar aquesta reducció dels preus en els mercats de venda són diverses. Però tenint en compte l'elasticitat —pràcticament perfecta— de la corba de demanda que configuren les relacions preu-quantitat al llarg de tota la temporada, i l'evolució de l'economia britànica durant aquests anys,⁴⁹ sem-

49. Com és sabut, l'evolució econòmica de la Gran Bretanya durant els anys trenta va ser més favorable, especialment entre el 1932 i el 1937, que la de la resta dels països europeus. Un resum de les principals aportacions sobre aquest punt es pot consultar a B. W. E. ALDFORD, *Depression and Recovery? British Economic Growth, 1918-1939* (Londres, Macmillan, 1972).

De fet, l'evolució de les seues importacions totals de taronges, que es resumeix en la taula següent, permet descartar la hipòtesi d'una flexió de la demanda interna d'aquest producte com a causa fonamental de la crisi valenciana.

Importacions de taronges per la Gran Bretanya per procedències
(en 10 tm³ i 1927-1929 = 100)

bla que és possible d'afirmar que la disminució va ésser provocada per les trameses en massa de fruita glaçada a un mercat que es trobava molt lluny d'estar saturat i que, per tant, absorbia la totalitat de l'oferta a un preu determinat més en funció de la qualitat que no pas de la quantitat oferta.

La rellevància de l'actuació dels exportadors⁵⁰ podem relacionar-la amb la incidència de la 3/6 i del canvi calculant l'increment en la cotització per caixa que s'hauria obtingut amb un preu de venda similar al de 1931-32 o al de 1930-31. El resultat de 7,66 pessetes en el primer cas i d'11,83 en el segon té una significació evident. Demuestra que el descens dels ingressos mitjans provocats per la mala qualitat de la fruita subhastada va superar el que produí la 3/6, i, per tant, hem de considerar aquell descens la causa principal —tot i que no l'única— de la crisi. I això tant per la quantia superior de la seva incidència sobre l'ingrés per caixa com, i sobretot, perquè —diferentment de la tarifa— els seus efectes negatius es van difondre al llarg de la major part de la temporada i no solament a la darrera part d'aquesta.

Aquesta afirmació no tracta de llevar importància a les repercussions de la mesura adoptada per la Gran Bretanya. Sí que hem de remarcar, però, que cal tenir en compte dues qüestions. D'una banda, el període de vigència d'aquesta mesura corresponia amb el començament i el final de la temporada (i en el cas

any	estat espanyol		Altres		Total	
	tm.	índex	tm.	índex	tm.	índex
1930	366,1	125	301,8	202	518,5	123
1931	300,8	103	227,1	152	527,9	125
1932	266,5	91	208,1	139	474,6	112
1933	336,1	115	250,9	168	587,0	139
1934	257,5	88	271,0	181	528,5	125
1935	176,6	61	303,7	203	483,3	114

Font: Arxiu CEEV, fulls sense identificació, i elaboració pròpia.

La forma de la corba de la demanda que resulta de les dades disponibles és, al meu judici, vàlida per a la totalitat de les exportacions de taronges valencianes al Regne Unit, ja que, d'una banda, durant els anys anteriors a la crisi la negativa evolució de la seva economia no va ser un obstacle perquè aquestes augmentessin d'una manera espectacular; d'una altra banda, sembla difícil pensar que la relació entre preu i quantitat que hi havia en un mercat perfecte com les subhastes de Londres fos atípica en un país en el qual, durant els mesos de la campanya del País Valencià, més del vuitanta per cent de les importacions de taronges en procedien. De fet, el baix índex de correlació entre preu de venda i quantitat oferta obtingut per Manuel de Torres i Higinio Paris Eguilaz, confirma aquesta línia d'argumentació. Cf. M. DE TORRES e H. PARIS, *La naranja en la economía española*, ps. 42-46.

50. Els quals, a més, van forçar l'oferta oferint els mesos d'abril a juliol de 1933 més del doble de les caixes enviades els anys anteriors (vegeu el quadre 4). Segons la meua opinió, això fou degut a la subvenció de tres pessetes per caixa obtinguda després de l'assemblea del 24 d'abril, la qual va permetre la sortida de partides de fruita inexportables en condicions normals a causa de llur baixa qualitat.

de la dc 1932-33 només amb el final); és a dir, amb l'etapa en què les quantitats exportades eren inferiors.⁵¹ I d'una altra banda, i això és el més destacable, el període d'aplicació de la mesura coincidí amb uns preus de venda (no afectats per la 3/6) molt més reduïts que els de temporades anteriors (vegeu el quadre 5) i, a més a més, els ingressos totals i per caixa en els mesos en què l'aranzel no estigué en vigor foren també més reduïts que en els anys precedents: 5.708.529 i 9,08 pessetes, respectivament, davant de 13.403.641 i 21,4 pessetes en la de 1930-31 i 7.782.470 i 11,73 en la de 1931-32.

La crisi de la temporada 1932-33, per tant, no fou causada solament per les repercussions de l'aranzel adoptat per la Gran Bretanya per tal d'afavorir les importacions dels països productors de cítrics integrats al Commonwealth, tal com van tractar de defensar els dirigents de les organitzacions agràries i els partits polítics de la dreta valenciana. Uns quants mesos abans que comencés l'aplicació de la nova tarifa, les cotitzacions ja havien descendit en relació amb les temporades precedents com a resultat de l'estat deficient de la fruita, i mentre va restar en vigor les cotitzacions de les taronges van ser molt més reduïdes que no pas en els dos anys anteriors. Els problemes, doncs, no començaren el mes d'abril. S'iniciaren al començament de l'any, quan el descens de les temperatures va glaçar una part de la producció i el comportament especulatiu de conreadors i comerciants va fer possible que s'exportés aquesta producció com si no hagués passat res; a partir del mes d'abril la situació s'agreujà. Va ser l'actuació dels grups relacionats amb aquesta activitat, d'una indiscutible coherència en llurs pautes d'actuació en el passat, que provocà les conseqüències més greus durant aquesta temporada. En negar-se a reconèixer-ho es va perdre un temps inestimable en la conscienciació que la nova situació creada per la crisi exigia respostes urgents i canvis radicals en les condicions sobre les quals s'havia basat fins aleshores l'exportació de cítrics.

Els efectes decisius que tingué l'actuació de conreadors i comerciants en el desastre del 1933 foren reconeguts, fins i tot, pels mateixos interessats una vegada aconseguit l'objectiu principal que havia portat a l'enfrontament amb Marcellí Domingo. Així a partir de l'abril de 1933 i d'una manera encara més evident des del novembre d'aquell any —un cop celebrades les eleccions generals que van donar el triomf a la dreta— alguns dels grups relacionats amb la taronja passaren a defensar els plantejaments que tan sorollosament i demagògicament havien rebutjat. La Federación Naranjera ho assenyalà amb claredat a la memòria de la temporada 1932-33, en acceptar que la causa de la crisi de la temporada que aleshores acabava havia estat «los egoismos de unos y de otros» que «han forzado las cosas en el deseo de salvar cada uno sus intereses particulares y necesariamente lo que parecía pan para hoy ha sido, como el proverbio dice, hambre para mañana; lo que ha podido ser la salvación de una remesa ha sido a la larga completo descrédito para la naranja española en los mercados extranjeros».⁵² I anys després el destacat exportador Vicent Iborra,

51. Durant les dues temporades anteriors, el percentatge sobre el total exportat al mercat de Londres durant aquests mesos fou del 19,4 % i del 15,2 %, respectivament.

52. Publicacions de la Federación Naranjera, *Memoria de la campaña. 1932-1933* (Vila-real, Gráficas Safre, s.a.), p. 10.

en aquells moments director general de comerç i política aranzelària, i destacat dirigent del PURA, féu la mateixa consideració afirmant que totes les ajudes havien estat inútils «por falta de una cosa, de coordinación en la exportación, porque sabiendo que estaba la naranja helada, conociendo sus malas condiciones, como el propietario quería tirarla del árbol y exportar a todo trance, se envió al mercado sin control de ninguna clase».⁵³

No és estrany, doncs, que una vegada finalitzada la temporada tingués lloc un canvi relatiu en els plantejaments de les organitzacions agràries vinculades amb els republicans autonomistes i la DRV. D'aquesta manera, sense renunciar a cap de les declaracions generals anteriors i, per tant, en contradicció evident amb els principis defensats fins aleshores, propietaris i comerciants van decidir, pel setembre de 1933, de canviar, per iniciativa pròpia, les bases sobre les quals s'havien exportat les taronges.⁵⁴ Durant l'any següent defensaren, d'una banda, la confecció d'un registre d'exportadors per tal d'obligar que el nombre de cada un d'ells fos estampat a les caixes exportadores i permetre, així, la identificació dels qui enviaven taronges en males condicions, i d'una altra banda, el control de l'estat de la fruita enviada a l'exterior, fent obligatòria la «previa inspección del estado que se ejercerá con carácter permanente y como trámite indispensable para la exportación.»⁵⁵

Malgrat aquest canvi d'actitud i del nombre de disposicions legals promulgades a partir d'aleshores⁵⁶ per a controlar la qualitat, la situació no va experimentar cap millora els dos anys posteriors. Ben al contrari, després d'una campanya mediocre en 1933-34, similar en línies generals a la de 1932-33, els ingressos van disminuir d'una manera espectacular en les dues següents, i assoliren els mínims absoluts del període. Igual com el 1933, també en aquesta ocasió els factors climàtics van actuar com a desencadenant. El descens de la temperatura el mes de desembre de 1934 i el mes de gener de 1935 per sota de zero graus glaçà una gran part de la collita, que afectà un nombre considerable d'arbres i provocà una crisi generalitzada de l'agricultura dels cítrics del País Valencià en limitar en una proporció considerable, d'una banda, la producció comercialitzable, i esfondrar, d'una altra, les cotitzacions de les taronges en els mercats d'Europa, ja que l'efectivitat de la inspecció, tan àmpliament regulada, fou més aviat escassa.⁵⁷

53. Conferencia del director general de Comercio y Política Arancelaria Don Vicente Iborra, «El Pueblo» (22-1-1935).

54. Conclusiones aprobadas por la Asamblea Naranjera celebrada a Valencia el día 17 de septiembre de 1933, a Instituto Valenciano de Economía, *Economía Citrícola...*, ps. 327-328. Les conclusions eren les mateixes que les proposades aprovades per la Ponencia Naranjera. Vegeu *Conclusiones aprobadas por la Ponencia Naranjera y que ésta somete para su ratificación a la asamblea magna de productores, exportadores y transportistas de las provincias de Valencia, Castellón, Alicante, Murcia y Almería*, «El Agrario Levantino», núm. 78 (octubre de 1933).

55. *Id. Título de Orden Estatal*, art. 4 i art. 9.

56. En total, vuit ordres ministerials i nou decrets, excloses aquelles disposicions promulgades per a l'ordenació dels contingents a França aplicats durant la temporada 1935-36.

57. Les gelades que tingueren lloc pel desembre de 1934 i pel gener de 1935 van ser, indubtablement, les més greus de tot el període. A la importància del descens de la temperatura —que arribà a sis graus sota zero a València i Castelló— s'hi afegiren la contin-

Perquè, per més que les disposicions sobre control de qualitat fossin nombroses, llur contingut fixà en realitat unes normes d'inspecció tan fluïxes i unes sancions als infractors tan reduïdes, que llur compliment fou nul a la pràctica. Sota un articulat semblant aparentment al del decret de l'octubre de 1930, del qual es copià la major part, el decret que va regular l'exportació en la temporada 1934-35⁵⁸ va introduir dos canvis importants en les condicions com calia fer la inspecció. Primerament, fent desaparèixer qualsevol referència a què calia entendre per taronja glaçada i, en segon lloc, ampliant i gradualitzant considerablement les dures sancions que el del 1930 assenyalava.⁵⁹ A més a més, la nova disposició facultava exportadors i propietaris perquè efectuassin ells mateixos la inspecció mitjançant unes juntes —inexistents fins aleshores—, creades «para completar la labor inspectora que realiza el Servicio Oficial de Inspección», dependents d'un organisme com era la Comisión Naranjera de Levante, format pels mateixos implicats.⁶⁰ És a dir, lliurava el poder de decisió en un aspecte tan fonamental com aquest a les persones que fins aquell moment havien infringit la legalitat vigent. En la campanya de 1934-35 les transgressions arribaren a ser tan nombroses, que un any després un altre decret tornava a fixar els criteris per a considerar una partida inexportable, i elevà al mateix temps les sancions.⁶¹ La protesta immediata dels interessats, que tornaven a rebutjar la inspecció obligatòria, portà el govern a deixar en suspens la seva aplicació.⁶² Els danys soferts pels tarongers com a conseqüència de les gelades del

generació de les importacions de taronges per part de França a partir del mes d'abril i la negativa de productors i exportadors a complir les mesures dictades pel ministeri d'agricultura per a evitar la sortida de fruita gelada. Cf. CHEV, *La naranja, año 1935*, carpeta sense identificació.

58. Decret de la presidència del consell de ministres del 13 d'octubre de 1934 («Gaceta» del dia 16).

59. *Id.* art. 10 i art. 11. El decret de 1930 fixava en l'article 5 que es considerarien glaçades les taronges quan en un envàs «aparezca un diez por ciento o más de fruta que, cortada en dos mitades [...] ofrezca, por lo menos, un veinte por ciento de pulpa seca», i a l'art. 12, el requisament i el comís de la partida la segona vegada que un exportador tractés d'exportar taronges en mal estat, mentre que a la disposició del 1934 aquest fet tenia lloc a la quarta inspecció que resultés defectuosa i, de vegades, a la cinquena.

60. Decret del 13 d'octubre de 1934, art. 8. Abans d'aquest decret, la inspecció era efectuada per unes comissions presidides per un enginyer del servei agronòmic i que depenien del comissariat d'aquest servei.

61. Decret del ministeri d'agricultura, indústria i comerç del 4 d'octubre de 1935 («Gaceta» del dia 6), art. 22 i 25, respectivament. El contingut del preàmbul és extraordinàriament significatiu per a demostrar la manca d'eficàcia de les juntes inspectores. Hi podem llegir: «También el sistema de inspección sufre una variación radical, visto el mal resultado de la inspección fronterizada», i s'exigix a les juntes «una mayor responsabilidad mediante un sistema de sanciones a fin de lograr de ellas una mayor eficacia y rectitud de criterio en el ejercicio de su función». D'altra banda, que hom regulés detalladament la coloració artificial de la fruita, prohibida en disposicions anteriors, ens permet de pensar que havia estat utilitzada malgrat la prohibició.

62. Decret del ministeri d'agricultura, indústria i comerç del 9 de novembre («Gaceta» del dia 14). Una ordre del mateix ministeri, dictada conjuntament amb l'anterior, limitava «la inspección de la naranja a la de carácter fitopatológico cuando aquella haya de ser exportada a países que, por sus tratados con España, lo exijan» (ordre del ministeri d'agricultura, indústria i comerç del 9 de novembre [«Gaceta» del dia 14]). Vegeu un resum de

final del 1934 i el començament del 1935, i els abusos comesos, provocaren també en aquesta temporada una reducció dels ingressos de proporcions considerables.

Els ingressos al mercat de Londres i la marxa de les exportacions totals constitueixen dos indicadors excel·lents de la profunditat de la crisi durant aquestes dues temporades, a les quals, juntament amb els dos factors assenyalats, s'afegiren, a més a més, la puja de la pesseta, la manca de confiança en els països consumidors envers les taronges valencianes amb motiu del que havia passat d'altres anys i la pervivència, i de vegades l'enduriment progressiu, de les barreres a la importació d'aquest producte.⁶³ La combinació de tot això va provocar un resultat desastrós: a Londres, els ingressos totals van quedar reduïts quasi a la meitat dels de la temporada 1932-33, i les mitjanes van baixar d'una manera irracional. Davant els 6.669.400 pessetes d'aquesta darrera campanya, amb un ingrés mitjà de 6,96 pessetes per caixa, en la de 1934-35 el total obtingut fou de 3.293.607,4 pessetes i 4,66 per caixa, i en la temporada 1935-36 la xifra total no va arribar ni tan sols als tres milions de pessetes (2.789.925,7), amb un ingrés mitjà de 3,21 pessetes. Quedaven lluny, doncs, els disset milions i escaig de la temporada de 1930-31, que havien permès un ingrés net per caixa superior a les vint pessetes.⁶⁴

D'altra banda, les exportacions totals a l'estat espanyol demostren que l'agudització de la crisi en aquests dos anys no fou un fet exclusiu del mercat britànic, sinó un fenomen de caràcter general. Tal com podem veure al quadre següent, el valor en pessetes del que s'havia exportat va tenir, el 1934, un descens apreciable i, encara més i sobretot, el 1935.

L'extensió de la crisi del 1934 i el 1935, en produir-se en un context dominat ja per les dificultats que els grups relacionats amb el conreu i l'exportació no havien previst mai, tingué conseqüències molt greus sobre les explota-

les gestions dels tarongeraires en contra del decret del 4 d'octubre a *Intereses naranjeros*, «Producción Valenciana», I, núm. 4 (novembre de 1935), ps. 26-30.

63. A la contingentació per l'abril de 1935 de les importacions de taronges per part de França, s'hi afegí el conveni de pagaments signat pel desembre de 1934 entre l'estat espanyol i Alemanya, el qual, en regular les llicències de divises d'aquest país va perjudicar els exportadors valencians. D'altres països com Holanda, Bèlgica, Suïssa i Txecoslovàquia van augmentar també llurs aranzels en aquesta etapa.

64. L'evolució dels ingressos en pessetes a les subhastes de Londres als anys trenta fou la següent:

temporada	ingressos totals	caixes subhastades	ingrés per caixa
1930-1931	17.229.967	775.807	22,2
1931-1932	9.542.369	783.116	12,2
1932-1933	6.669.409	956.949	6,9
1933-1934	6.209.849	885.374	7,0
1934-1935	3.293.607	707.429	4,6
1935-1936	2.789.425	869.392	3,2

Font: Elaborat a partir de les dades diàries de l'Arxiu CEEV i el quadre 4.

QUADRE 6: Exportació de taronges en l'estat espanyol en quantitat i valor 1931-1935

anys	tm	(milions de tm i pessetes paper)		1931 = 100
		1931 = 100	pessetes	
1931	855,2	100,0	365,6	100,0
1932	881,0	103,0	414,8	113,4
1933	978,0	114,3	386,8	105,8
1934	884,5	103,4	313,4	85,7
1935	700,3	81,8	248,2	67,8

Font: *Estadística(s) del comerç exterior*. Anys respectius. (La conversió de pessetes or en pessetes paper s'ha fet mitjançant els índexs de conversió oficial.)

cions. La negativa a acceptar en el passat una assegurança contra les gelades va implicar la impossibilitat d'aconseguir per part de molts conreadors els ingressos necessaris per a continuar el conreu en les mateixes condicions que en altres anys. La gran diferència tant el 1934 com el 1935 —any en què es produí una lleugera però significativa reducció de la superfície conreada després de més d'un decenni d'expansió ininterrompuda— entre la producció efectiva i l'estimada, que recull el quadre 7, reflecteix la forta reducció dels rendiments davant el descens de la rendibilitat, provocat per la caiguda dels preus.

QUADRE 7: Evolució de la superfície conreada i producció efectiva i estimada dels cítrics de València i Castelló durant els anys trenta

(hectàrees i qm)				
any	superfície conreada	producció efectiva (1)	producció estimada (2)	diferència en % (2)/(1)
1931	56.450	8.970	9.082	— 1,23
1932	56.871	9.367	9.099	+ 2,86
1933	58.773	8.790	9.403	— 6,97
1934	60.155	5.493	9.624	— 48,9
1935	57.745	6.418	9.239	— 43,9

Font: *Anuario(s) de las producciones agrícolas*. Anys respectius. Producció estimada: hectàrees per 160 qm.

El que portem escrit fins ara permet de concloure, per tant, que, diferentment del que va passar en el conjunt de l'economia espanyola, les repercussions de la conjuntura internacional durant el primer quinquenni dels anys tren-

ta sobre l'activitat més important de l'economia del País Valencià —l'agricultura d'exportació— van tenir una gravetat indiscutible a partir del 1933. Després d'un decenni caracteritzat per l'augment ràpid de la superfície conreada⁶⁵ i de la producció, durant el qual els propietaris —i en una mesura menor els exportadors— van obtenir grans beneficis, el canvi de la situació mundial i l'ús generalitzat del proteccionisme a Europa com a alternativa per a mirar de superar la recessió, van generar una profunda crisi en l'exportació de cítrics i greus problemes als altres productes, dels quals sortien cap a l'exterior quantitats importants. Tanmateix, tal com he intentat de mostrar, la importància de les dificultats per les quals passà l'agricultura valenciana no pot quedar deslligada de la seva evolució anterior ni, tampoc, de factors aliens a la conjuntura internacional, com era l'endarreriment social que hi havia o les conseqüències de les gelades.

En el cas del vi i de l'arròs, els obstacles per a mantenir d'una manera sostinguda la rendibilitat eren anteriors a l'inici de la depressió; en gran part, els efectes que motivà aquesta depressió no van fer altra cosa que tornar a plantejar aquells entrebancs amb més virulència. I pel que fa al conreu de les taronges, les conseqüències tan desastroses de l'aranzel britànic fixat a la Conferència d'Ottawa i altres mesures proteccionistes —de menys relleu però no gens menyspreables— augmentaren a causa de les gelades i, sobretot, a causa del comportament de conreadors i comerciants, que intentaren maximitzar els beneficis incrementant la quantitat enviada a Europa independentment de l'estat en què es trobava la fruita. La raó que explica aquesta actitud, i que també ens fa comprendre el sistemàtic incompliment de les mesures promulgades per a controlar la qualitat de les trameses, és, segons el meu judici, evident. Un control rigorós de les condicions en què es trobava la fruita hauria suposat, en força ocasions durant aquestes temporades, la impossibilitat d'exportar-la i, per tant, la pèrdua per a molts propietaris de la inversió realitzada durant tot un any. Tenint en compte que al començament dels anys trenta una gran part dels horts van entrar en una etapa de plena producció, això implicava de prolongar el període d'amortització. Acostumats a obtenir unes taxes de beneficis considerables a curt termini, difícilment es podia esperar que la majoria acceptessin d'una manera passiva aquest fet. Ben al contrari, la llibertat absoluta d'exportació era per a cada un dels conreadors una alternativa molt més atractiva, ja que, a més de ser el sistema utilitzat durant decennis, l'enorme diferència entre cost de producció i preu de venda permetia de concebre l'esperança que podien obtenir beneficis, tot i que fossin mínims. En el moment que les ge-

65. El creixement de la demanda externa féu que la província de València duplicqués entre el 1920 i el 1936 la superfície destinada a tarongers, que passà de 20.000 ha a 40.000, i a Castelló, durant el mateix període, l'àrea de conreu augmentà de 14.500 a 19.232 ha. Que el 1930 hi hagués ja 35.000 ha a València i 18.000 a Castelló demostra, atès el període mínim de quatre anys que l'arbre necessita per a arribar a la fase de plena producció, que la gran majoria de les plantacions es van fer durant el decenni posterior a la Primera Guerra Mundial (xifres del 1930 i el 1936 obtingudes dels *Anuario(s) de las producciones agrícolas*, anys respectius. La del 1920 correspon a l'*Avance estadístico de la riqueza agrícola*, citat per C. BERNALDO DE QUIRÓS i V. ALMELA MENGOT a *El contrato de trabajo de la Plana. Temporada naranjera 1920-21*, Madrid, Instituto de Reformas Sociales, 1920).

lades van afectar la majoria de la collita aquesta esperança es generalitzà, i la sortida de grans quantitats de taronges en mal estat féu baixar els preus i la rendabilitat de les explotacions. En aquest sentit, sembla clar que si s'hagués creat durant els anys d'auge una cooperativa general o, fins i tot, una assegurança contra les gelades, s'hauria aconseguit d'atenuar en gran part llurs conseqüències importants. Però la insolidaritat i l'individualisme consolidats durant la prolongada etapa d'expansió havia impossibilitat l'acceptació per part dels sectors afectats de qualsevol mesura mínimament efectiva contra la crisi. Fer costat a aquestes alternatives hauria exigut una concepció econòmica molt diferent de la que tenien la majoria dels propietaris i els comerciants. Solament el canvi radical de la situació política pel juliol de 1936 permeté als sindicats —en unes circumstàncies molt diferents— d'emprendre la reforma dels circuits de la comercialització des de pressupòsits més efectius.⁶⁶

66. Puix que, com ha assenyalat A. Bosch, la centralització de les exportacions efectuada pels sindicats dels treballadors va aconseguir resultats importants en les seves realitzacions. Vegeu A. BOSCH, *Las colectivizaciones agrícolas del País Valenciano: problemas y características*, a *Estudios d'Història Contemporània del País Valencià* (València 1978), ps. 249-264 i 260 i ss. També del mateix autor, *Colectivistas (1936-1939)* (València, Almadin, 1980), ps. XI i ss.